

נווה - בירת הבשן

מימי הורדוס ועד הכיבוש המוסלמי

מקומה של נווה, כיום נאוה (Nawa, נ.צ. 248.255), במרכז מערב-הבשן. לפני יותר משישים שנה נערך ביישוב זה סקר ארכאולוגי ובמהלכו נמצאו שרידים יהודיים, שעיקרם בית כנסת מתקופת התלמוד. בשנות השבעים והשמונים נערכו חפירות וסקרים נוספים בכל רחבי החורן והבשן, ונוסף מידע חשוב להבנת תולדות נווה וסביבותיה.¹ נווה הייתה רחוקה מהאזור הצפוף של היישוב היהודי בגולן העליון ושכנה עשרים וחמישה ק"מ מזרחית לחיספין של היום. נוטים לקשור את ראשית היישוב היהודי במקום לקבוצת יהודים בבליים שהתיישבו בבשן, בשנת 9 לפנה"ס, לפי בקשת הורדוס. הללו היו גדוד פרשים-קשתים שמנה חמש מאות איש ובראשם עמד אדם בשם זמריס. נלוו אליהם מאה גברים נוספים, קרובי משפחה. הם באו מחילת אנטיוכיה, לשם הגיעו מבבל בשנת 23 לפנה"ס כמתיישבים חצי צבאיים (קטוויקים) לפי בקשת ווארו, הנציב הרומי של סוריה.

הורדוס ששלט גם בבשן, בטראכון ובחורן, נאלץ להתמודד עם שבטי הנוודים שהציקו לאזורי הספר של היישוב היהודי. תחילה יישב הורדוס בחבלים אלה שלושת אלפים אדומים, בתקווה שיעצרו את פשיטות הנוודים ויושבי המערות, אך הבעיה לא נפתרה. לכן משנודע לו על קשתי זמריס, יישב אותם בבשן עד גבול הטראכון והעניק להם קרקעות. הוא פטרם ממסי המדינה והקרקעות תמורת היותם

1. לסקר ולמחקר המקום בעבר ראה: ל"א מאיר-וא' רייפנברג, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ד' (תרצ"ו), עמ' 1-8. על הממצאים החדשים ראה בעיקר במאמרים J.M. Dentzer (ed.), *Hauran 1 (I:II)*, Paris 1985; J.M. Dentzer: שבקצים הבאים: et W. Orthmann (eds.), *Archeologie et histoire de la Syrie*, vol. II, Paris 1989. במיוחד שייכים לנדון כאן מאמרי Thomas Bauzou. ייתכן ששמה של נווה נזכר גם בפפירוסים זנון. אָבֶל הציע שהשם נווה נמצא באחת התעודות של זנון משנת 259 לפנה"ס F.M. Abel, 'La liste géographique du papyrus 71 de Zénon', *Revue Biblique* (32 [1923], pp. 409-415). אם כך, זו הידיעה הקדומה על המקום, שהיה כנראה חלק מאחוזות המלך באזור, אך קיים ספק ביחס לפרשנותו של אבל למקור. ראה: א' צ'יריקובר, היהודים בעולם היווני-רומי, תל אביב-ירושלים תשל"ד, עמ' 62 ובהערה 58.

מתיישבים צבאיים למחצה (קטוייקים) המגינים על ספר ממלכתו, ואכן האזור נרגע. היהודים הבבלים בנו בבשן יישובים שונים, שזכר חלק מהם נשתמר, ואחד מהם הוא העיירה נווה. חוקרים סבורים שהם (או הורדוס) קראו לעיר על שם נינוה, העיר הידועה בבבל, כשם שקראו ליישובים נוספים שייסדו בשמות ערים בבבל - מקום מוצאם. גם בתקופה מאוחרת יותר, בימי התלמוד, עדיין נזכרים שני השמות, נינוה ונווה, ביחס למקום.²

האוכלוסייה באזור זה התפתחה והייתה לאחר מכן בסיס הכוח הצבאי של ירשי הורדוס - אגריפס הראשון והשני - באזור. כוח זה השתתף במלחמת החורבן במערכה על ירושלים, כחיל המשלוח של אגריפס השני לצד הרומאים, ומנה כמה אלפי חיילים; אך חלק ניכר מהאוכלוסייה השתתף במלחמה לצד המורדים היהודים. משני הפלגים של הכוחות נהרגו רבים, ויש להניח שעובדה זו החלישה את כוחם של היהודים יושבי חבלים אלה. גם מן השנים שלאחר החורבן יש מידע מועט על הארגון הצבאי היהודי באזור זה, עד ימי טריינוס (98-117). בשנה זו פורק הכוח, כנראה משום שלא היה בו עוד צורך, עקב צירוף ארץ הנבטים לאימפריה הרומית בשנת 106 והפיכתה לפרובינקיה ערבית וצירוף הבשן לפרובינקיה סוריה. לאחר מכן, ובמשך תקופה ארוכה, אין מידע על יהודי האזור.³ גם במרד בר כוכבא לא ברור מה עשו יושבי האזור, אם כי סביר להניח שהם לא נטלו חלק פעיל במרד, כדעת רוב החוקרים, כיוון שהמרד הקיף רק את יהודה ושוליה ולא הגיע לגליל, וכל שכן לגולן.⁴ אין מידע ישיר על נווה כל התקופה הנזכרת, אך קשה להניח שתושבי האזור -

2. סיכום הדברים הוא על פי: ש' קליין, *עבר הירדן היהודי*, וינה תרפ"ו, עמ' 11-13. A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971², pp. 286-287 אך בעיקר ראה: ש' אפלבוום, 'קשתי זאמאריס', בתוך: *מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל א (תש"ל)*, עמ' 79-88. וכן: G.M. Cohen, 'The Hellenistic Military Colony. A Herodian Example', *TAPA* 103 (1972), pp. 83-95; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175B.C.-135A.D.)*, revised and edited by G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1973, vol. 1, p. 338 n. 3, vol. 2 (1979), pp. 14-15 and n. 46 ושימושם בתקופות המאוחרות, ראה: Abdullah al-Hilou, *Topographische Namen des syro-palästinischen Raumes nach arabischen-Geographen*, Berlin 1986, p. 374; A. Oppenheimer (et al.), *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983, pp. 313-315; G. Schmitt, *Siedlungen Palästinas in griechisch-romischer Zeit Ostjordan, Negeb und Westjordanland*, Wiesbaden 1995, p. 266.
3. ש' אפלבוום, שם. מ' אבי יונה, *גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל*, ירושלים תש"ל⁵, עמ' 150-153.
4. מ' מור, *מרד בר-כוכבא עוצמתו והיקפו*, ירושלים תשנ"ב, עמ' 98-146.

וביניהם גם תושבי נווה - נעלמו לחלוטין, שכן לא ידוע בעליל על אירוע שהיה יכול לעקרו מהאזור.

על רציפות היישוב בנווה מעיד גם מקור משלהי תקופת המשנה, המאוחר ביותר ממאה שנים מן המקור הקודם: "עיירות המותרות בתחום ניו ונאסרו, כגון ציר, וצייר, וגשמי, וזיזיון, ויגרי טב, ודנב חורבתא, וכרכא דבית חרב" (תוספתא שביעית פ"ד ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 180). המקור מעיד שהיו עיירות בתחום נווה שתחילה היו מותרות, היינו פטורות ממעשרות, ועתה - בשלהי תקופת התנאים שעליה מוסבת התוספתא לכל המאוחר (לערך שנת 250) - נאסרו וחויבו במעשרות. הסיבה לכך היא שבתחילה היו מיושבות העיירות על ידי לא יהודים ולכן לא חויבו במעשרות, ומשחזרו והתיישבו בהן יהודים נתחייבו במעשרות, מפני שלגבי מצוות התלויות בארץ גורם קניין יהודי למקום שיהא כארץ ישראל.⁵ משמע שבשלב כלשהו, קרוב לשלהי תקופת המשנה - לפני שנת 250, התחזק היישוב היהודי בתחום נווה והתרבו בו היישובים הכפריים היהודיים. נווה היה היישוב המרכזי באזור ועל כן נקרא התחום המנהלי על שמו.

נווה עצמה הייתה עיר של יהודים ונחשבה, כנראה לאורך כל התקופה, כארץ ישראל לעניין המעשרות. גם מניסוח ההלכה ש'בתחום' נווה היו עיירות מותרות שנאסרו, משמע שנווה הייתה אסורה כל הזמן. כך עולה גם משתי ההלכות הבאות בתוספתא, שם, בניסוח הפוך: ה"ט - "עיירות האסורות בתחום ציר (- צור)". ה"י - "עיירות שחייבות במעשרות בתחום סוסיתא". היו עיירות אסורות בשני התחומים הללו, אך הערים העיקריות - צור וסוסיתא - היו מותרות, בעיקר משום שנודעו כערים הלניסטיות לא יהודיות מובהקות. סוסיתא אף מוגדרת בתוספתא - במקום אחר, אהילות פ"ח ה"ד - כעיר המובלעת בתחום ארץ ישראל ופטורה ממעשרות. על כן הניסוח לגבי תחומיהן של צור וסוסיתא הוא בלשון איסור, כיוון שבדרך כלל הן עצמן והעיירות שבתחומן מותרות. בתחום נווה, לעומת זאת, הניסוח הוא 'עיירות המותרות', כיוון שנווה עצמה אסורה, שהרי הייתה עיר של יהודים שהיו בתחומה גם יישובים לא יהודיים, שכן שְכנָה בספר הארץ. אולי משום כך עסקה התוספתא (בשביעית, שם) בהלכה שלפני תחום נווה ב"עיירות ארץ ישראל הסמוכות לספר", ומהמשך ברור שהן חייבות במצוות הארץ. זה היה כנראה היחס לנווה כעיר העומדת בספר הארץ, אך חייבת במצוותיה.

העיירות שנאסרו בתחום נווה היו שמונה במספר, ומתוך שרק אלו נאסרו מובן שהיו בתחום נווה עיירות נוספות מותרות. מאידך, כיוון שהתוספתא פותחת באזכור

5. לכל העניין ראה: ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, א, לתרומות ב, ניו יורק תשט"ו, עמ' 13; הנ"ל, שם, ב, לשביעית ד, עמ' 532 ובהערה 36.

העיירות המותרות שנאסרו: "כגון ציר...", משמע שהיו עוד עיירות במעמד זה, אך הן לא פורטו, אולי משום שהיו קטנות יותר ולא נודעו בשמן. אין לדעת אם בשלהי תקופת התנאים רוב היישובים בתחום נווה היו יהודיים או לא, וכן קשה לאמוד את צפיפות היישוב בתחום נווה. מכל מקום, סביר שנווה והיישובים שהיו עתה ליהודיים, אולי בצירוף מספר יישובים קטנים יותר, היוו חלק ניכר מכלל אוכלוסיית תחום נווה.

הצעות הזיהוי של שמונת היישובים שבתחום נווה מוסיפות להבנת הפרישה היישובית שבו. **ציר** זוהתה עם **טריא**, השוכנת כיום כשמונה ק"מ מצפון-מזרח לנווה. **צייר** אולי היא **צריה** שמצפון לציר (כעשרה ק"מ מנווה). **גשמי** היא **ג'סים** שמצפון לנווה (כשנים עשר ק"מ מנווה). שלושת היישובים הללו שכנו מצפון לנווה והובאו לפי סדרם מדרום לצפון: כלומר מהקרוב לנווה לרחוק ממנה. יתר היישובים שכנו מדרום לנווה. **זיזיון** מזוהה עם **זיזון**, השוכנת כעשרים ק"מ מדרום-מערב לנווה. **יגרי טב** (בירושלמי: 'יגדי חטם'), כיום **עתמן**, שוכנת כעשרים וחמישה ק"מ מדרום לנווה על הדרך לדרע (אדרעי), כעשרה ק"מ ממזרח לזיזיון. **דנב**, כיום **דניבה**, נמצאת ממזרח לנווה (כחמישה עשר ק"מ). **חורבתא** - אין מקומה ברור, אך ייתכן ששכנה באזור דנב, שכן גם ביישובים הנמנים מדרום לנווה הסדר הוא ממערב למזרח. **כרכא דבית חרב** (בירושלמי - 'בר הזרג', בכתובת רחוב הגרסה היא - 'דבר הרג') - כרכא רומז למבצר שמקומו לא ברור, יש המציעים לזהותו עם **חרג'ה**, כחמישה ק"מ מדרום לדנב.⁶

6. להצעות הזיהוי ראה: קליין (לעיל, הערה 2), עמ' 42; הנ"ל (עורך), **ספר הישוב**, ירושלים תשל"ח², עמ' 107 ובהערות; אבי-יונה (לעיל, הערה 3), עמ' 153-154; ליברמן (בהערה הקודמת), לשביעית; ז' ספראי, **הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת-יהונתן תשל"ח, עמ' 18-19, הוא שהציע את זיהויה של חרב. ייתכן שיש להציע שכרכא דבית חרב היא בתירה, היישוב המרכזי של בני זמריס בבשן, שהיה לפי דברי יוספוס יישוב מבוצר ששימש כמפקדה של ראשי קבוצת המתישבים והמזוהה היום בבשיר, כעשרים וחמישה ק"מ צפונית-מזרחית לנווה. מלבד ההתאמה במילה כרכא, שהרי בתירה הייתה המבצר של הבשן, נראה שגם המילה השנייה, **דבית חרב**, שימרה את האותיות העיקריות ב' ור', ובקריאה שוטפת רק האותיות ח' וב' אינן תואמות את השם המקורי. ייתכן שהן נוספו בשלב הזמן החסר שבין ימי הבית וסוף תקופת המשנה, משחרב היישוב היהודי והתיישבו בו לא יהודים. לפי הצעה זו ניתן להבין את סדר היישובים שמונה התוספתא בצורה שונה. הסדר אינו מבטא חלוקה בין צפון לדרום, אלא בין יישובים קרובים לרחוקים. שלושת היישובים הראשונים הם מצפון לנווה, אך גם במרחק עשרה ק"מ ממנה לערך. חמשת היישובים הנותרים הם במעגל הרחוק, וקרובים לגבולות הבשן, והם פרושים מקצה הדרום (זיזיון) עד בשיר (בתירה) בקצה צפון הבשן. לפי זה הם נמנו לפי סדר, ואת חורבתא יש לחפש לא מדרום לדנב אלא מצפונה, בדרך לבתירה-בשיר.

עיון במפת הבשן מראה שהיישובים הנזכרים בתוספתא מפורזים ברחבי הבשן, דבר המסביר במבט כולל יותר את תהליכי ההתיישבות עד אותה תקופה. מימי הורדוס התפתח היישוב היהודי ברחבי הבשן ובירתו הייתה בתירה. מעמדה של בתירה ירד עם פירוק הכוח היהודי באזור, כנראה בימי טריינוס, ואפשר שיישוב זה אף נעזב מתושביו היהודיים ויושב על ידי לא יהודים. נוסף לכך נחלש היישוב בבשן

עקב אבדן לוחמים במלחמת החורבן. לעומת זאת אין סימנים שנווה, שנמנתה עם עיירות ההתיישבות הבלבית, נעזבה. להפך, בהדרגה אף הפכה להיות בירת הבשן, כנראה משום ששכנה במערב הבשן - בגבול עם הגולן, שבו היה יישוב יהודי צפוף - על הדרך מדמשק לדרע ובהמשך לבוצרה. הידיעה על היותה בירת הבשן באה מהתוספתא הנזכרת, המתייחסת אל הבשן כתחום נווה. מכאן שנווה הגיעה למעמד זה בין השנים 100-200 לספירה, בין ימי טריינוס לשלהי תקופת המשנה.

למרות האמור הייתה נווה עיירה, וטרם התפתחה בתקופה זו למעמד עיר. הדבר משתמע בעקיפין ממפת פויטינגר הידועה, המתארת את הדרכים באימפריה הרומית. המצב שהמפה מתארת באזור דמשק-בוצרה, שביניהן שוכן הבשן, הוא כנראה מן המאה השנייה לספירה.⁷ מתוארות במפה שתי דרכים היוצאות מדמשק דרומה: הדרך המזרחית עוקפת את הבשן ומזרח הטראכון, ממשיכה לקנת ומשם לבוצרה; והדרך המערבית יורדת לבניאס ועוקפת את הבשן ממערב. משמע שבבשן לא היה יישוב בולט שהכותב נזקק להזכירו, ואף נווה בירתו לא הייתה גדולה או חשובה. לעומתה נזכרת אדרעה (דרע), המצויה כשלושים ק"מ מדרום לנווה, ושוכנת במרחק לא רב מגבולו המערבי-דרומי של הבשן. אולם הייתה, כנראה, דרך פחות חשובה - שאינה נזכרת במפת פויטינגר - שחצתה את הבשן ממערבו ובאה מדמשק דרך נווה לאדרעה ומשם לבוצרה.⁸ מצב הדרכים באזור זה התאים לאופיים של יישובי הבשן, שפרט לנווה, לא התפתחו לגודל של עיר גם בתקופות המאוחרות יותר.⁹

'בברייתא דתחומין' - שנערכה אף היא בשלהי ימי המשנה, בימי רבי או בדור שלפניו - מתוארים גבולות הארץ לעניין מצוותיה ואין נווה נזכרת בה. קו הגבול עובר ממזרח לנווה, אך ייתכן שהגבול חצה את תחום נווה באזור כלשהו ממזרח לה, אולי קרוב לגבול תחום נווה-הבשן עם הטראכון.¹⁰ נווה שכנה, כאמור, גם על אם

7. ראה: G.W. Bowersock, *Roman Arabia*, London 1983, pp. 164-179.
8. בנושא הדרכים באזור ראה: *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324*, Gratz Austria 1976, Segment IX:2-3 השני, עמ' 591, מפה מס' 10. וראה דיון של: E. Habas (Rubin), 'The Nawa-Dera Road', *Scripta Classica Israelica*, XIV (1995), pp. 138-142.
9. ג'ונס (לעיל, הערה 2), עמ' 285-287. על המדיניות הרומית באזור ראה: ב' איזק, 'המינהל הרומי והעיור', *קתדרה* 48 (תשמ"ח), בעיקר עמ' 13.
10. 'זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', *תרביץ* מג (תשל"ד), עמ' 102, והערה 82, עמ' 124 והערות 220-223. הנ"ל, 'ברייתא ד'תחומי ארץ-ישראל', שם מה (תשל"ו), עמ' 235, הערה 151. 'נוה, על פסיפס זאבן, ירושלים-תל אביב תשל"ח, עמ' 64-65. 'פליקס, *תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית* ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 32, 36, 46-47, ובהערה 100. ייתכן שלכך יש לקשור את הבעיה שנוקק לה ר' יוחנן, כמסופר בירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג: הכוהנים שאלוהו היכן הוא "חוטא דנוה", היינו, האם נחשבת הדרך של נווה כתחומי הארץ, והחכם

דרך דמשק-בוצרה, שהובילה מבבל לארץ ישראל.¹¹ יש להניח שאף זו הייתה סיבה להתפתחות היישוב היהודי במקום, ואולי התיישבו בו גם עולים מבבל.

באותה תקופה היו אנשי נווה בקשר עם המרכז בגליל. בירושלמי (ברכות פ"ה ה"ב, ט ע"ב) מסופר: "בנינוה צרכון מיעבד תענית בתר פסחא. אתון שיילון לרבי. אמר לון רבי לכו ועשו ובלבד שלא תשנו מטביעה של תפילה". [תרגום והסבר: בנינוה היו צריכים לעשות תענית אחרי הפסח, כיוון שהיו צריכים גשם גם בתקופה זו. שאלו את רבי והתיר להם בתנאי שלא ישנו את נוסח התפילה]. מכאן שהייתה קהילה של יהודים בנינוה (במחקר סבורים שהיא נווה¹²) שעמדה בקשר - וכנראה אף הושפעה - מהמרכז הדתי בארץ, שבראשו עמד רבי יהודה הנשיא. הקשר למרכז בגליל והשפעתו יימשכו גם בתקופה הבאה, בימי התלמוד.

עיקר פרסומו של היישוב היהודי בנווה היה במרכז התורה שהתקיים בו כמעט ברציפות במשך כל תקופת התלמוד. בגולן ובבשן לא היו מרכזי תורה רבים, היות שהיישוב היהודי באזור זה נחשב כהמשך לגליל היהודי, שבו הייתה עיקר פעילות החכמים. חכמי הגולן והבשן היו כפופים לחכמי הגליל, וככל הנראה גם למדו בגליל, בעיקר בטבריה שהייתה המרכז היהודי החשוב בארץ ושכנה קרוב - יחסית - לגולן ולבשן. שני מרכזי חכמים ממזרח לירדן היו בעלי מעמד בעיני חכמים: נווה בבשן, ובצרה שהייתה העיר המרכזית בצפון עבר הירדן.¹³ יחד עם זאת רומז הממצא הארכאולוגי שהיו מרכזים נוספים בגולן שרציפות קיומם אינה ברורה.¹⁴

ענה להם תשובה חיובית, שהדרך היא כזו עד דריי-אדרעה. לאחר מכן נידון המשך החוט-הדרך עד בוצרה. משמע שהגבול לא היה באזור נווה, אלא בדרך שממזרח לה, שהגיעה גם היא עד בוצרה. וראה דברי חבס (לעיל, הערה 8).

11. יוספוס, *קדמוניות היהודים* יז, ב, ב (מהד' שליט, עמ' 245). אפלבאום (לעיל, הערה 2), עמ' 83. ספראי (לעיל, הערה 6), עמ' 27. ש' ספראי, 'היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית', צ' ברס ואחרים (עורכים), *ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב*, עמ' 176-178. וכן: D. Urman and P.V.M. Fleisher, *Ancient Synagogues, Historical Analysis and Archaeological Discovery*, E.J. Brill Leiden 1995, pp. 55-57, וראה עוד להלן.
12. ראה: אופנהיימר (לעיל, הערה 2), עמ' 314, הדן במקבילה בבבלי תענית יד ע"ב, שאף שם נקרא המקום 'ינוה'.
13. על בוצרה וחכמיה, ראה: A. Kindler, *The Coinage of Bostra, Warminster, Wilts* 1983, pp. 1-12, 22; M. Sartre, *Bostra des origines a l'Islam*, Paris 1985, pp. 158-159. פליקס (לעיל, הערה 10), עמ' 67. א' חבס, 'מעמדה ההלכתי של בצרה, בירת הפרובינקיה הרומית "ערביה"', *ציון* ס (תשנ"ו), עמ' 376-377, ובהערות.
14. ראה דברי אורמן (לעיל, הערה 11), עמ' 427-433 (דבורה), עמ' 463-481 (קצרין).

המקורות התלמודיים מספרים על המרכז בנווה כמעט מראשית תקופת התלמוד, כך שהמידע שבידינו רצוף (כמעט) לתקופה הקודמת. בדור השני של תקופת התלמוד (בערך בין השנים 250-280) פעל ר' אלעזר דמן נינוה, היא נווה. בשמו מסר דברים החכם רבה בר בר חנה, שהיה מחכמי בבל שביקרו בארץ ולמדו בישיבותיה, וייתכן שעבר בדרכו בנווה ופגש בה חכם מקומי.¹⁵ כפי שצוין, נווה הייתה תחנה בין שתי הארצות. בדור שאחריו פעל בנווה ר' פלטיה דנווה. בדור הרביעי, ייתכן שפעל במקום ר' שילא דנווה. במדרש נזכר גם ר' שאול דנווה, אך אפשר שהוא זהה לקודמו.¹⁶ חכם נוסף שזמנו לא ברור היה ר' תנחום דמן גוי.¹⁷ במקורות נזכרת גם קבוצת חכמים בני הדור החמישי המכונה 'רבנן דנווה', ותוארם מעיד שהיו במקום מספר חכמים בעלי מעמד ושהיה להם בית מדרש אחד או יותר, שכן תואר קבוצתי דומה נזכר רק בהקשר לחכמי המרכזים החשובים: קיסריה, טבריה וציפורי.¹⁸

בנווה נמצאה כתובת על ארון של חכם יהודי בשם ר' בר ידי (אידי) שאינו ידוע ממקום אחר. הכתובת מיוחסת למאה הרביעית, ואולי נמנה חכם זה עם רבנן דנווה.¹⁹ ידיעה זו מרחיבה את היריעה על פעילות חכמים בנווה בתקופת התלמוד, ומחזקת את הרושם שלנווה היה מעמד חשוב כמרכז לימוד התורה בגולן ומזרח לו בעיקר במחצית השנייה של תקופת התלמוד. למרות זאת יש להניח שהייתה לעיירה

15. בבלי יומא ע"ב. רבה בר בר חנה היה בן הדור השלישי לחכמי בבל. הדפוסים גרסו: ננוה, אך יש כתבי יד הגורסים: נוי או נווה, וכאמור, שמות אלו הם צורות שונות של אותו שם, וראה אופנהיימר (לעיל, הערה 12).

16. במדרש קהלת רבה א, ד, הובא מאמר של ר' פלטיא ובשמו מסר ר' שמואל, חכם בן הדור הרביעי (ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 349), ועל כן אולי היה ר' פלטיא בן הדור הקודם לו. זמנו של ר' שילא לא ידוע, ראה אלבק (שם), עמ' 615, אולם בירושלמי שבת פ"ב ה"ב, ה ע"א, מסרו בשמו רבנן דקיסרין, קבוצה שאנשיה פעלו בין הדור השלישי לדור החמישי לתלמוד. אם רבנן דקיסרין מסרו בשמו של ר' שילא, אף אם היו בני הדור החמישי, יש יסוד להניח שקדם להם לפחות בדור. כמו-כן, במדרש ויקרא רבה (לד ט, מהד' מרגליות עמ' תשצ"א), מופיע מאמר של ר' שילא. בין חכם מהדור השלישי (ר' כהן) וחכם מהדור החמישי (ר' אבון), ועובדה זו מסייעת לומר שהוא פעל בדור הרביעי. ר' שאול נזכר במדרש קהלת רבה יב, י, וראה במקבילה במדרש תהלים (ט, ב, מהד' בובר, עמ' 80 ובהערה יז).

17. בבלי שבת ל ע"א.

18. **רבנן דנווה** נזכרים בירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ו, כא ע"ב. לחשיבותם ראה: א' אופנהיימר, 'בתי-מדרשות בארץ-ישראל בראשית תקופת האמוראים', **קתדרה** 8 (תשל"ח), עמ' 80-89. י"ל לזין, **מעמד החכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 42-43.

19. מ' שובה, 'כתובת ארון של חכם (רבי) יהודי מנווה', **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** יד (תש"ט), עמ' 109-111 (= **ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 175-177).

חשיבות אזורית בלבד, שכן נשתמרו במקורות פחות מעשרה מאמרים מכל חכמי נווה גם יחד ורישומם לא ניכר. נווה נתפסה גם כמרוחקת מהגליל, שכן חכם גלילי שפעל (בערך) במחצית המאה הרביעית והסתכסך עם הנשיא שישב בטבריה, ברח מפניו לנווה והסתתר בה.²⁰

הבשן השתייך לתחום סוריה עד ימי הקיסר דיוקלטינוס, ובשנת 295 צורף לפרובינקיה **ערביה**. בתחילת המאה הרביעית כתב אבסביוס את ספרו **האונומסטיקון** ובין היתר הזכיר את נווה בשם: 'נינוה', שהיא "עיר של יהודים" בבשן.²¹ כך הוא מחזק את המשתמע מהתלמודים שנווה הייתה יישוב מרכזי בבשן בתקופתו, ואף התפתחה כבר למעמד של עיר.

כאמור, בתחום נווה היו יישובים לא יהודיים, ובשלהי תקופת התלמוד מוסר מקור מדרשי על מערכת יחסים מתוחה בינם לבין יהודי נווה. במדרש ויקרא רבה (כג, ה, מהד' מרגליות, עמ' תקל"ג), הובא מאמר שיוחס לר' איבו (או אביהוא) שפעל בשליש הראשון של המאה הרביעית, המציין מספר יישובים יהודיים שיישובים לא-יהודיים בסביבתם מציקים להם: כגון סוסיתא, שעל גדות הכינרת, שהציקה לטבריה, וכך גם: "חלאמו לנווה". מרגליות העיר שבדפוסים ובמקבילות למקור זה שם היישוב המציק לנווה הוא **חלמיש** ולא חלאמו, וזיהויו אינו ברור.²² אפשר שהמקור רומז גם לקיומם של יישובים לא יהודיים נוספים בסביבה מלבד חלאמו, שכן המדרש מציין שמצבם של ישראל הוא 'כשושנה בין החוחים' וכשיבוא זמן הגאולה הם יילקטו מביניהם, אולי מהסביבה הלא יהודית שבה הם מצויים. ראוי

20. המקרה הובא בירושלמי כתובות פ"א ה"א, לד רע"ב. בעניין רקעו ההיסטורי, ראה: ב"צ רוזנפלד, 'משבר הנשיאות בארץ-ישראל במאה הד' לספירה', ציון נג (תשמ"ח), עמ' 256 ובהערה 61.

21. ע"צ מלמד (מהדיר), ספר האונומסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשל"ח, מס' 722. וכן: E. Klosterman (ed.), *Eusebius, Onomastikon der Biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1904, 136:2, וראה: אבי-יונה (לעיל, הערה 3), עמ' 153.

22. על המקבילות לקטע זה ועל גרסותיו השונות, ראה חילופי הנוסח שהביא מרגליות לשורה 1. אף ריג באוספו קיבל את הגרסה **חלמיש**, ומיקם את היישוב לפי שם זה, וראה: G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, p. 253. **בספר הישוב** (לעיל, הערה 6), עמ' 144, הערה 1, הובאה הצעה לזהות את חלמיש עם Alamusa, הנזכרת בשנת 570 כמקום מושבו של אפיסקופוס נוצרי, וכיום מזוהה עם שיק מסכין השוכנת 12 ק"מ ממזרח לנווה. קיימת הצעה נוספת לזהות את חלמיש עם היישוב צור (Sour) שבלג'ה, כמעט בגבולה עם הבשן, כשלושים ק"מ מזרחית לנווה. ראה קליין (לעיל, הערה 2), עמ' 52 והערות 11-12. לאחרונה: M. Sartre, *L'orient romain*, Paris: Seuil, 1991, p. 331, n. 3.

לציין שהמדרש בבראשית רבה מא, ד (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 411), מזהה את נווה עם העיר המקראית שוה קרייתים.²³

גם לאחר תקופת התלמוד - במאות החמישית והשישית - היו יהודים בנווה, אך במאה השישית נהפך היישוב לנוצרי בעיקרו. ככל הנראה נשמר מעמדו כבירת הבשן, והוא נזכר ברשימתו של היירוקלס - מהמחצית הראשונה של המאה השישית - וברשימת גיאורגיוס מקפריסין, מהמחצית השנייה של אותה מאה.²⁴

יישובים יהודיים התקיימו בנווה ובסביבותיה בשלהי התקופה הביזנטית, בערך בשנת 600. הדבר משתמע מכתובת הפסיפס הארוכה, בת הזמן, שנתגלתה בכניסה לבית הכנסת העתיק של רחוב - בשדות קיבוץ עין הנצי"ב - כשלושה ק"מ דרומית לבית שאן. הכתובת עוסקת במקומות שיש בהם בעיות בקיום מצוות התלויות בארץ, ומציינת את שמות המקומות או האזורים הבעייתיים ולעתים גם את פרות העץ והאדמה המסופקים. בין היתר נאמר בכתובת: "העיירות שהן ספיק בתחום נווה ציר וצייר וגשמי וזיזון ורנב וחרבתה ואיגרי חוטם וכרכה דבר הרג". הרשימה זהה לרשימת העיירות בתוספתא שביעית שנזכרה למעלה. כיוון שהכתובת כלה הוראות לקיום למעשה לבאי בית הכנסת ברחוב, הרי שאף ההוראות לגבי תחום נווה, כיתר הקטעים, היו מעשיות. אי אזכור נווה עצמה משמעו, שהיא הייתה אסורה היות שישבו בה יהודים, כמו בזמן שאליו התייחסה התוספתא הנזכרת. אמנם לא צוין לגבי היישובים שבתחום נווה שהיו מותרים ונאסרו, כמו בתוספתא, שכן כאן מדובר בהוראה מעשית ולא בהלכה עיונית כבתוספתא, אלא שהסיכום כאן הוא במילה: 'ספק', במשמע שיש לעשר מספק, אף שבתוספתא נאמר - בלשון ודאית - שיש לעשר. ייתכן להסביר שהכוונה בשני המקורות זהה, אלא שלא רצו להאריך בכתובת שבתחילה היו העיירות מותרות ועתה נאסרו, כפי שמצוין בתוספתא, ולכן ציינו להחמיר מספק.²⁵ עם זאת, אפשר שבמשך הדורות השתנה המצב, ובזמן הכתובת נחלש היישוב היהודי בתחום נווה ולא היה ברור האם נשארו יהודים בכפרים שנמנו והאם הם היוו עדיין רוב בהם. לכן החליטו לציין בכתובת שהמצב מסופק, יש להפריש מעשרות מפרות שגדלו בתחום נווה. מכאן שבערך בשנת 600 לספירה, בשלהי התקופה הביזנטית, התקיים היישוב היהודי בתחום נווה באותם

23. כן הוא במספר תרגומים לתורה, וראה בהערות המהדיר לשורה 7.

24. מאיר-רייפנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 2 ובהערה 11. אבי-יונה (לעיל, הערה 3), עמ' 153. על רשימות היירוקלס וגיאורגיוס, ראה: י' צפירי, 'הפרובינציות בארץ-ישראל - שמות, גבולות ותחומי מינהל', ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 372, 379-380.

25. הדיון היסודי בכתובת ובתוכנה הוא של זוסמן (לעיל, הערה 10), כתובת, עמ' 88-158. לנידון כאן ראה: שם, עמ' 124; ועיין גם הסברו לשינויים מהמקבילה הנוספת לקטע של תחום נווה בירושלמי דמאי פ"ב ה"א, כב ע"א. וראה גם פליקס (לעיל, הערה 10).

מקומות שנחשבו בעבר כיישובים יהודיים. אולם נראה שמצבם השתנה לרעה, ולא היה ברור כמה אוכלוסייה יהודית נותרה בהם. מכל מקום, ציון הספק מעיד שעדיין היו בהם יהודים.

במאה השביעית-שמינית פעל בנווה פייטן חשוב בשם ר' יוסף בירבי ניסן משה-קרייתים. לעתים השתמשו הפייטנים בשמות מוסווים למקום מושבם, וכיוון שנווה - כאמור - זוהתה במדרש עם שוה-קרייתים, השתמש גם הפייטן בשם זה וניתן ללמוד מפיוטיו על עצמו ועל תקופתו.²⁶

לסיכום, היישוב היהודי בנווה ובבשן כולו עבר שני שלבי התפתחות. בשלהי ימי הבית יושב הבשן על ידי יהודים, וזאת כמדיניות ממלכתית מכוונת של הורדוס. בתקופה זו היוו היהודים גם הכוח הצבאי בחבל ארץ זה. לאחר חורבן הבית השני, בשנת 70 לספירה, נחלש היישוב היהודי בבשן והתיישבה בו אוכלוסייה לא-יהודית, אך נווה נותרה יישוב יהודי ואף התחזקה לקראת סוף תקופת המשנה. יחד עם זה הייתה נווה עיר המחוז של הבשן. גם ביישובים נוספים בבשן התחזק היישוב היהודי בפרק זמן זה בצורה ניכרת. היישוב היהודי בנווה הגיע לשיא התפתחותו בתקופת התלמוד, ואז היה גם למרכז התורה העיקרי בבשן ובסביבותיו. לאחר מכן, בתקופה הביזנטית, נחלשה בהדרגה הקהילה היהודית בנווה ובמאה השישית נחשבה העיר ליישוב נוצרי, אף כי הקהילה היהודית השתמרה בה גם לאחר מכן - עמוק לתקופות מאוחרות בימי הביניים.²⁷

26. ש' קליין, 'נווה - פייטן עברי מנווה', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ד (תרצ"ז), עמ' 76-78. ראה תגובתו ותוספתו של זולאי שנדפסה גם באוסף מחקריו: מ' זולאי, 'ארץ ישראל ופיוטיה', מחקרים בפיוטי הגניזה (בעריכת אפרים חזן), ירושלים תשנ"ו, עמ' 175-186. ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 111-113, ובמפתח הכללי, בערך: יוסף בירבי ניסן.

27. אף בתקופה זו, כמשתמע מסופרי התקופה, היו כנראה יהודים בנווה עד המאה הי"א, וראה: מאיר-רייפנברג (לעיל, הערה 1), וקליין (בהערה הקודמת). ראה גם הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 53, 62-63.